

УДК 94(477.7)

Петро Ющенко

ІСТОРИОГРАФІЧНА ТРАДИЦІЯ РОЗУМІННЯ ПРИРОДИ ВЛАДИ КНЯЗЯ ТА ЙОГО МІСЦЯ В ДЕРЖАВНО-ВЛАДНОМУ МЕХАНІЗМІ В КИЇВСЬКІЙ РУСІ

У статті на основі аналізу періодичної та монографічної літератури робиться спроба проаналізувати основні напрямки історичного і правового розуміння природи князівської влади на Русі, визначити певні напрямки еволюції інституту князівської влади в IX–X ст., визначити основні підходи до розуміння місця князя у державно-владному механізмі Київської Русі, довести, що історія кийівської династії Рюриковичів активно використовувалась політиками та російськими ідеологами для обґрунтування власних прав на історію Київської Русі.

Ключові слова: князь, Київська Русь, влада, історіографія, інститут князівської влади.

Дослідники загалом сходяться на думці, що походження Русі та появи владної династії ховається у безодні й мор. століть. І це не розраховані на яскравий ефект слова, вони загалом відповідають дійсності. Попри більш, ніж двохсотлітні зусилля істориків та етнологів залишаються неясними і роки виходу Русі на історичну арену впродовж IX ст., і передуючі IX ст. часи розвитку східнослов'янської етнокультурної спільності, і обставини складання додержавних утворень, не кажучи вже про жодні деталі чи подробиці, і, власне, – саме створення державності та появи правлячої династії [1, с. 8].

Метою нашої статті є спроба визначити основні напрямки історико-правових досліджень XIX–XX ст., які стосувалися природі та особливостям еволюції інституту князівської влади на Русі в IX–X ст., визначити основні підходи до розуміння місця князя у державно-владному механізмі Русі.

Від початку появи перших досліджень з історії Київської Русі історики завжди приділяли значну увагу становищу князя в кийівській період нашої історії. Сформувались ряд наукових концепцій, які трактували характер влади князя Київського, її походження та правову регламентацію зверхності династії Рюриковичів над Руссю. Крім того історики постійно дискутували про національну складову руського державницького проекту IX–XIII ст. Державницька спадщина Русі розглядалась вченими через призму пізніших національних проектів. З'являються роботи, в яких доводиться слов'янське походження варягів і Рюрика, а значить і кийівської князівської династії [22].

Походження Руської держави – одне з найважливіших питань російської історіографії XVIII–XIX ст.: Руська держава і династія були руськими чи варязькими, тобто германськими? Саме в дискусії довкола цих питань імперська історіографія вперше набрала національних ознак і почала конструювати свій наратив на протигагу Заходу. Концепція модерної національної ідентичності кидала виклик імперському російському наративу, тож виникла потреба переглянути варязьке питання. Для М. Грушевського відповідь на це «прокляте» питання російської історії не обмежувалося вибором між «російським» і «германським», бо додавалося «українське». Український національний наратив успадкував варязьку проблему від російського імперського наративу і вирішував її у вже заданих межах. Норманісти і антинорманісти ставали до герцю, вибираючи між іноземними і автохтонними засновниками Руської держави. Грушевський однозначно стояв за автохтонів, яких бачив українцями. Висловлюючись з варязького питання, він ступав на вже витоптане поле історичних дебатів між норманістами й антинорманістами: тими хто вважав, що руська князівська династія норманського походження, а руську державу і правову систему створили скандинави, і тими, хто не визнавав за варягами такої ролі і доводив місцеве походження династії, держави і назви країни [2, с. 138].

Російські «западники» і слов'янофіли, в залежності від власних уявлень про шляхи розвитку Росії трактували початки князівської влади та династичну спорідненість московсько-російських князів з родом Рюриковичів. «Западники» готові були ототожнювати легенду про призначення на Русь варягів з тогочасною європейською традицією державотворення. Вони наголошували на подібність легенд про походження середньовічних європейських держав. Слов'янофіли пов'язували появу руської державності православно-візантійській традиції. Вони наголошували на слов'янському походженні варягів та призначених князів.

У середині XIX ст. в Російській імперії розпочалась дискусія з питання приналежності Русі і князівської влади. Дискусія розпочалась з реакції на праці М. Погодіна, автора теорії про переселення великоросів з кийівських теренів на північний схід після монгольської навали. У 1840-х рр. М. Погодін прийняв тезу М. Максимовича, що поляни – це малоруське плем'я, і в результаті розглядав киево-руську історію й культуру як «малоруські», це означення він застосував і до киево-руської династії Рюриковичів. Він навіть оголосив «малоросом» володимиро-суздальського князя

XII ст. Андрія Боголюбського, що викликало опір самого М. Максимовича. Справді М. Погодін не лише практикував «національний» підхід до історії Київської Русі, а й ладен був розширювати українські претензії на киево-руську історію далі самих українців [2, с.144].

Представники «родової теорії» виводили призначення князівської влади Києвичів із принципу приналежності влади «владного дому», визначали всю землю Руську «сімейним надбанням» і Київського князя – представником роду Рюриковичів. Рід Рюриковичів, прийшлий або призваний, був, на думку С. Соловйова, необхідністю, викликану розумінням неможливості жити загальним життям при існуванні родових усобиць: «потрібен був сторонній початок, який передбачав би можливість зв'язку між ними. Можливість жити разом; племена знали з власного досвіду, що мир можливий тільки тоді, коли всі хто жив разом складали один рід, з одним спільним родоначальником; і ось вони прагнуть відновити цю попередню єдність ..., цього можна було досягнути тільки тоді, коли цей старшина, князь, не належав би до жодного роду, був із чужого роду». «Князь повинен був княжити і володіти ..., від думав про устрій земський, про дружину, про статут земський»; вождь на війні, він був суддею під час миру; він карав злочинців; його двір – місце суду, його слуги – виконавці судових вир; кожен новий статут йшов від нього ..., князь збирав данину, розпоряджався нею» [3, с. 213–218]. Князь збирав данину або сам особисто з дружиною, або отримував її від підкорених племен шляхом її доправлення власне підвладними племенами («возити повози»). Князь стояв на чолі війська, зібраного із залежних від нього племен і народів. Це і називалось бути «нарядником землі» [4, с. 284].

Український медієвіст та археолог О. Моця розглядає появу князівської влади на Русі через призму формування нових етнічних об'єднань. Чинниками, що впливали на владні процеси були: посилення міжплемінних контактів у зв'язку зі збільшенням народонаселення, наявність ранньокласових держав, міграції. Важливим є і спостереження, що етнічна самосвідомість, котра формувалась головним чином представниками пануючих прошарків суспільства, не залишалась незмінною в часі. Початок соціальної стратифікації суспільства відноситься до періоду розкладу первісного ладу, особливо до етапу «вождівства», коли вже існує майнова нерівність, але ще відсутній легалізований апарат гноблення. З виділенням егалітарного суспільства, з одного боку, багатих – «великих», «кращих», «сильних» людей чи мужів, а з іншого – бідних общинників, почалося й становлення двох полярних субкультур в єдиній культурі етносу [5, с.20].

Російський правник та історик М. Дяконов, ще в середині XIX ст. наголошував на тому, що інститут князівської влади існував у слов'янських племен задовго до запрошення Рюриковичів. Коріння князівської влади виходять із доісторичного патріархального побуту слов'ян. Князь – необхідний елемент у складі державної влади всіх руських земель [6].

Вченого підтримує М. Котляр, який одним із важливих показників державності вважає існування одноосібної (князівської) влади. Вона виникає у східнослов'янському суспільстві за родоплемінного ладу, коли союзи племен набирали сили. Початкові повідомлення про владних руських князів (вождів) з'являються у джерелах близько середини IX ст. Піднесення носіїв влади над масою насельників країни виявилось, зокрема, у висуненні одноосібних і далі спадкових правителів, що відбилось у формулюваннях літописців та хроністів, які розповідали про східнослов'янську етнокультурну спільноту [7, с. 26]. У свідченнях Нестора про розселення східнослов'янських племен та їх подальші долі привертає увагу насамперед те, що у джерелі довгий час виступали одні племінні назви: поляни, древліани, радимичі, словени та ін. Всі вони названі безособово, загальною масою населення союзів племен або племінних княжінь, і це об'єктивно відповідало етносоціальному рівневі розвитку тих об'єднань. Вождів «родів» (союзів племен і навіть племінних княжінь) літописці зовсім не згадують. Чи не єдиний виняток – історія Кия, Щека й Хорива, яку Нестор розповів так докладно, мабуть, лише завдяки полеміці з новгородським книжником, котрий поставив під сумнів князівську гідність глави полянського союзу племен [7, с. 26]. Навіть у легендарних словах Нестора про немовби сплату полянами данини мечами хозарам (що явно відносяться до часів існування племінних княжінь) поляни виступають суцільною масою, їх князь (чи князі) не названий і навіть не згадано про його існування. Це важко пояснити неухважністю літописця, адже він не забув сказати про хозарського князя та його старійшин («несоша козари [меч] ко князю своему и къ старейшинымъ своимъ»). Імовірно, Нестор міг знати, що в ті часи у полян не існувало одноосібної (князівської) влади, але далі зауважив, що в його час становище змінилось: «Володеють бо козари руськии князи и до днешнего дне» [7, с.26].

Теорію «родинного сюзеренітету» критикують українські правники. Так, І. Музика вважав, що престолонаслідування у Київській Русі регулювалось «правом сильного», а не системою так званого родового сюзеренітету, як вважають О. Пресняков, В. Комарович, О. Назаренко, О. Толочко, з її старшинством великого князя Київського відносно «менших» князів-родичів, яка начебто склалась у X–XI ст. Теорія «родового сюзеренітету» не відповідає на запитання чи враховував Київський князь при роздачі князівських столів «меншим» князям волю місцевих віче.

Так, Новгородське віче вирішувало хто займе місцевий князівський стіл. Досить часто віче противилось волі київського князя і запрошувало власного князя.

Ще більш штучною видається система родового сюзеренітету, що начебто встановилась у 1024 р. за дуумвірату Ярослава і Мстислава. Зокрема, В. Сергієвич на основі даних літописів здійснив власну реконструкцію подій тих часів. Він вважає, що відмова Мстислава від київського престолу на користь переможеного Ярослава, викликана відмовою київського віче віддати Мстиславу київський стіл [8, с.152].

Представники теорії родового сюзеренітету, мають інше тлумачення династичної боротьби. Так, в основі Мстиславової відмови від київського престолу лежить не рішення віче, а визнання за старшим братом права на Великокнязівський престол, а це є фактом підтвердження визначеного династичного права престолонаслідування. Ніяке віче не зупинило б Мстислава, як би він прагнув зайняти батьківський стіл. Іншим аргументом на користь «права сильного» є також криваві усобиці, які відбувалися після смерті Святослава і Володимира. Це свідчить, – на думку прихильників концепції, – про відсутність певної системи престолонаслідування і доводить той факт, що київський стіл займає найсильніший та найавторитетніший і у військовому, і у політичному відношенні князь. Крім того, не треба забувати, що здобуття столу було лише половиною справи. Адже для його зайняття треба було ще мати згоду віче, яке виходило насамперед зі своїх власних інтересів. М. Василенко вважав, що в Київській Русі не існувало визначеного порядку зайняття княжих столів. Тому між князями відбувались постійні міжусобиці, які припинились тільки після посилення Московського князівства, в якому було встановлено спадково-заповідальний порядок спадкування престолу [8, с.153]. М. Дювернуа підтримував думку М. Василенка, зазначаючи, що князівські усобиці були способом з'ясування, хто з князів сильніший, що свідчить про переважання особистого начала в праві того періоду [9, с. 44–47].

І. Музика піддає сумнівам і твердження О. Толочка про поєднання понять родового сюзеренітету і принципу принципату. Адже принципат був відомий багатьом народам на різних етапах розвитку держави і зовсім не є поняттям, тотожним родовому сюзеренітету. Для існування родового сюзеренітету у чистому вигляді у період з X – по XI ст. не вистачає двох речей – монархічної влади великого князя київського та його права розпоряджатися землею [10, с.65–70; 11]. Вона підтримує тезу О. Малиновського, про те що інститут князівської влади у давнину розумівся як частина вічевої влади, адже віче у певному складі являло собою поєднання трьох частин-елементів – народу, бояр і князя [12, с. 5].

Свою власну «нову», «незалежну» версію заснування Русі та походження князівської влади дав канадський вчений українського походження О. Прицак. Він пов'язує термін Русь та походження влади з «Рутено-фризько-норманською торговельною компанією». Слов'яни-венеди з Ізборська, ести з Ладogi, вепси з Білоозера в середині IX ст. «запросили на правління, тобто признали владу, могутнього фризько-датського короля Рьорика (Рюрика). У такий спосіб торгівці допомагали об'єднати різні верстви населення на місцях для створення патримоніальної державності» [13, с. 53, 58, 94–95]. Вчений поділяє історію руських князів династії Рюриковичів на три хронологічні фази. Першу він називає волзькою (839–930 рр.), другу – дніпровською (бл. 930–1036 рр.), третю – київською (1036–1169 рр.). Упродовж двох перших – руси, що в той час являли собою «іноземну правлячу верхівку», володіли переважно торговельними шляхами й племенами, а не територіями. Лише Ярослав, на думку історика, почав перетворювати Русь на територіальну спільність, створив правову основу держави, зібравши звичаєві закони в «Руську Правду» [13, с.99–101].

Про візантійський вплив на формування державно-владних інститутів в Київській Русі підкреслювала український історик Н. Яковенко [14, с.46]. С. Здіорук зазначав, що у Київській Русі не було запозичено візантійського цезаропапізму і юрисдикція церковної і князівської влади розподілялася [15, с. 313]. Питанню візантійського впливу на політико-правовий статус Великого князя Київського присвятив свою статтю український дослідник історії держави і права зарубіжних країн П. Сацький [16, с.78–83].

Ролі християнства у виробленні та сакралізації існуючої політико-правової моделі Києво-руської держави торкалися Д. Гордієнко [17], М. Михальченко та Г. Дашутін [18] насамперед розглядаючи «слово про закон і благодать» Іларіона, а також «Повчання князя Володимира Мономаха», «Руську правду» [19, с. 67].

Про поєднання в руській державно-владній традиції трьох феноменів колонізації – норманізу, ордизму і понтізму йдеться у монографії російського історика А. Головнєва. Він наголошує на традиційній для сучасної російської історіографії концепції Північного історичного ядра князівської влади на Русі та державності русичів. Водночас дослідник особливу увагу зосереджує на значному, а може й найголовнішому впливові на русько-московську владну традицію монгольського ордизму. На його думку, в картині підкорення монголами Русі поза увагою залишається факт присвоєння монгольському хану титулу царя. Володимирський

(Лаврентіївський) літопис називає Батия царем вже у 1237 р., описуючи його похід і підкорення Рязанського князівства, тоді як галицький (Іпатіївський) літопис не використовує зазначений термін. За спостереженнями А. Горського, російські літописці починають так величати спочатку великого хана в Каракорумі, а з 1260-х рр. – правителя Улуса Джучі [20, с.291].

Раніше титул «цар» («цесар») літописці застосовувала тільки до Візантійського імператора. Пізніше, з кінця XII ст., він поширився на імператора Священної Римської імперії (цесар німецький, цесар римський, Фрідріх цесар). Оскільки незадовго до монгольського завоювання, в 1204 р. Царьград був захоплений хрестоносцями, на Русі цю подію розцінили як «загибель царства». Пустоту, що утворилась на місці «царства» заповнила Орда, правитель якої став іменуватись царем.

А. Головнєв називав головним отримувачем вигод від благословення на царство монгольського хана Православну церкву. Саме церква володіла монополією на ідею «царства», згадайте працю Іларіона, яка на Русі мала перш за все духовний, а лише потім світський початок. Якщо факт перенесення царського титулу з візантійського імператора на монгольського хана уявити як сакральну дію, то тоді стає зрозумілим, що грецькі церковні ієрархи передали священний титул влади монгольському хану, що виглядало як «заочне вінчання» хана на православне царство [21, с. 291]. Ті ж православні ієрархи вже через два століття дружно піддали анафемі ординського царя-розбійника, відкриваючи шлях на царство справді православному московському князю. Послаблення орди спричинило до проголошення церквою православної реконквісти і відречення церкви і московських князів від ординзму на користь візантійського православного понтизму. Однак двостолітнє іго монгольського царя, з його колонізацією влади Північно-Східної Русі («прирученням князів»), сформувало у московській владній верхівки ординське розуміння влади і стосунків її носіїв з власним населенням. Тривале перебування у вигляді заложників московських князів і їх синів в Сараї сформувало в них холопське, рабське ставлення до царської влади хана. Одночасно в Північно-Східній Русі формується власна ординська модель державно-владних відносин. Ставлення до своїх підданих, як до безправних холопів, підтримуване православною церквою, лягло в основу подальшого перетворення руської князівської «демократії» з інститутом віче та боярською радою на деспотичну візантійсько-ординську модель державного управління.

Ще однією історіографічною проблемою початкової історії руської князівської державності є історія «Руського каганату». Історіографічна проблема зводиться до питання про те, наскільки реальними були претензії руських правителів на титул кагана, тобто наскільки ці претензії могли бути визнані правителями інших країн. У сучасній історіографії поширена теза про визнання високого титулу за руським правителем, ґрунтується тільки на одній фразі із листа франкського імператора Людовіка II, відправленого в 871 р. візантійському імператору Василю I: Людовік стверджував, що «хаганом ми називаємо володаря авар, а не хазар або норманів, або князя болгар». Фраза свідчить про те, що в імперії франків, по-перше, мало що знали про хазар, по-друге, з часів появи росів Бертинських аналів, міцно асоціювалась Русь з норманами, але не визнавали заявлених в 838–839 рр. претензій на титул князя. В. Петрухін критикує сучасних істориків за використання візантійського звертання «хакан». Так, прихильники київського «Руського каганату» з даного тексту роблять висновок про те, що дипломатичне твердження Людовіка направлене проти візантійської традиції: нібито в «візантійській канцелярії» правителя Русі продовжували називати «хаканом». Цей висновок мав би хоч якесь право на існування, як би хаканом іменували і болгарського правителя, однак для Візантії він залигається тільки князем. Для Візантії, на думку історика, титул «каган» застосовувався лише для Хазарського володаря [21, с.118–119].

Отже, незважаючи на значні результати наукових досліджень, які визначали ідейно-політичні та історичні погляди науковців на проблему походження державності та князівської династії на Русі, зараз знову розгорілись дискусії пов'язані з приналежністю права називатися центром державності слов'ян між українськими та російськими медієвістами. Проглядається і півзабуте, здавалось би, прагнення повернути виключно наукову проблему в русло ідейного протистояння.

Список використаних джерел

1. Котляр М. Ф. Історія суспільного життя Русі: Нариси / М. Ф. Котляр. – К.: Інститут історії України, 2016. – 288 с.
2. Плохій С. Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського / С. Плохій. – К.: Критика, 2011. – 600 с.
3. Соловьев С.М. История России с древнейших времен. Сочинения: в 18 кн. Книга 1. / С. М. Соловьев. – М.: Голос; Колокол-Пресс, 1993. – 768 с.
4. Греков Б. Д. Киевская Русь / Б. Д. Греков. – М.: Просвещение, 1949. – 511 с.
5. Моця О. П. Київська Русь: держава. Культура Народність / О. П. Моця // Наукові записки. Історичні науки. – 2004. – Т. 27. – С. 17–21.
6. Дьяконов М. А. Очерки общественного и государственного строя Древней Руси / М. А. Дьяконов. Електронний ресурс. – Режим доступу: http://dugward.ru/library/dyakonov/dyakonov_ocherki_obchestvennogo_stroya.html.
7. Котляр М. Ф. Еволюція

суспільного життя київської русі (до середини XII ст.) / М. Ф. Котляр // Український історичний журнал. – 2015. – № 3. – С. 21–36. 8. Правовий звичай як джерело українського права (IX–XIX ст.) / [за редакцією І. Б. Усенка]. – К.: Наукова думка, 2006. – 279 с. 9. Дювернуа Н. Источники права и суд в Древней России: Опыт по истории русского гражданского права / Н. Дювернуа. – СПб.: Древности, 2004. – 416 с. 10. Музика І.В. Дискусійні питання історії державності Київської Русі / І. В. Музика // Часопис Київського університету права. – 2002. – № 2. – С. 57–64. 11. Музика І. В. Дискусійні питання історії державності Київської Русі / І. В. Музика // Часопис Київського університету права. – 2002. – № 3. – С.65–70. 12. Малиновський О. О. Стародавній державний лад східних слов'ян і його пізніші зміни. Нариси історії права / О. О. Малиновський. – К., 1929. – 186 с. 13. Прицак О. Походження Русі / О. Прицак. – К.: Основи, 1997. 14. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Н. Яковенко. – К.: Критика, 2005. – 584 с. 15. Здіорук С.І. Суспільно-релігійні відносини: виклики України XXI століття / С. І. Здіорук. – К.: Знання України, 2005. – 552 с. 16. Сацький П.В. Візантійський вплив на еволюцію політико-правового статусу Великого князя Київського / П. В. Сацький // Юридична наука. – 2013. – № 6. – С.78–83. 17. Гордієнко Д. Сакралізація влади в «Слові про закон і благодать» Іларіона / Д. Гордієнко // Філософські ідеї в культурі Київської Русі: зб. наук. пр. – Полтава: РВВПДАА. – 2010. – Вип.3. – С.151–166. 18. Михальченко М. Політичні і правові ідеї Київської Русі в різних інтерпретаціях: Спадкоємці прагнуть отримати спадок і створити міфи / М. Михальченко // Політичний менеджмент. – 2006. – № 4. – С. 3–9. 19. Омельчук В.В. Нормативно-правове забезпечення державно-церковних взаємин у Візантійській імперії / В. В. Омельчук. – К.: Зол. ворота, 2014. – 576 с. 20. Головнев А. В. Феномен колонізації / А. В. Головнев. – Екатеринбург: УрОРАН, 2015. – 592 с. 21. Петрухин В. Я. Русь в IX–X веках. От призвания варягов до выбора веры / В. Я. Петрухин. – М.: ФОРУМ НЕОЛИТ, 2014. – 464 с. 22. Пашуто В.Т. Русско-скандинавские отношения и их место в истории раннесредневековой Европы / В. Т.Пашуто // Скандинавский сборник. Вып. 15. – Таллин, 1970. – С. 53–55.

Петр Ющенко

ИСТОРИОГРАФИЧЕСКАЯ ТРАДИЦИЯ ПОНИМАНИЯ ПРИРОДЫ ВЛАСТИ КНЯЗЯ И ЕГО МЕСТА В ГОСУДАРСТВЕННО-ВЛАСТНОМ МЕХАНИЗМЕ В КИЕВСКОЙ РУСИ

В статье на основе анализа периодической и монографической литературы делается попытка проанализировать основные направления исторического и правового понимания природы княжеской власти на Руси, определить некоторые направления эволюции института княжеской власти в IX–X вв., определить основные подходы к пониманию места князя в государственно-властном механизме Киевской Руси, довести, что история киевской династии Рюриковичей активно использовалась политиками и российскими идеологами для объяснения своих прав на историю Киевской Руси.

Ключевые слова: князь, Киевская Русь, власть, историография, институт княжеской власти.

Petro Yushchenko

HISTORIOGRAPHICAL TRADITION UNDERSTANDING THE NATURE OF DUKE POWER AND ITS PLACE IN STATE-GOVERNMENT MECHANISMS IN KIEVAN RUS

In the article on the basis of analysis of periodic and monographic literature given it a shoot to analyses basic directions of the historical and legal understanding of nature of princely power on Russ, to define some directions of evolution of institute of princely power in IX–X eyelid, to define the basic going near understanding of place of prince in the state-imperious mechanism of Kyiv Russ, to lead to, that history of the Kyiv dynasty of Rurikovichs was actively used by politicians and Russian ideologists for explanation of the rights on history of Kyiv Rus.

Key words: prince, Kyiv Russ, power, historiography, institute of princely power.